

ปาฐกถา สัมมนาวิชาการ การเขียน “ประวัติศาสตร์” สถาปัตยกรรม : ความจริงในอดีต หรืออดีตที่ถูกทำให้จริง

ศาสตราจารย์พิเศษ ศรีศักร วัลลิโภดม

ท่านผู้มีเกียรติครับวันนี้เป็นวันแรกในรอบ 10 ปีที่ผมเข้ามาในมหาวิทยาลัยศิลปากร เกษียณมาแล้วเกือบ 20 ปี ดีใจที่ได้มาร่วมเสวนาเรื่องประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะผมชอบในเรื่องการตั้งหัวข้อ “การเขียนประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม ความจริงในอดีตหรืออดีตที่ถูกทำให้ขึ้น” ดีใจที่สถาปนิกสนใจเอาเรื่องประวัติศาสตร์มาคุย และดีใจที่ฮังการี (E. H. Carr) เพราะหัวข้อ What is history? ของคาร์ถูกกันมา 20 แล้ว ตื่นเต้นกันในบรรดานักประวัติศาสตร์มาก แต่ก็ดี ความไปต่างต่างนานา แต่ผมคิดว่าสิ่งที่ เป็น contribution ของคาร์คือ คำตั้งคำถามว่า

“อะไรคือประวัติศาสตร์” ให้คนได้คิด ได้ตั้งคำถาม ไม่ได้หาข้อยุติ ประวัติศาสตร์ที่แล้วๆ มา ที่ศึกษาในประเทศไทยเป็นเรื่องราวข้อยุติ หาความจริงที่ absolute ทำให้เราหลงประเด็นเรื่อยมา ทำให้วิชาประวัติศาสตร์เป็นสิ่งที่ไม่น่าพิสมัยในบรรดาคนรุ่นใหม่ เพราะท่องๆ จำๆ แล้วก็เชื่อกันตามนั้น

ที่จริงวิชาประวัติศาสตร์คือการตั้งคำถามถึงองค์รวมในด้านต่างๆ ในอดีตของมนุษย์ เพราะฉะนั้นเวลาอ่านงานของคาร์ต้องตีประเด็นให้แตก ผมไม่ใช่ นักประวัติศาสตร์ ผมเป็นนักสังคมศาสตร์ สาขามานุษยวิทยา ผมก็ต้องมองในประเด็นของผม เพราะฉะนั้นสิ่งที่ผมพูด ผมจะพูดในมุมมองของนักมานุษยวิทยาที่มองประวัติศาสตร์ว่าสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมอย่างไร เพราะฉะนั้นก็ไม่ใช่ข้อยุติ อยู่ดี และไม่ผูกมัดว่าสิ่งที่ผมพูดถูกต้องหรือไม่ เรื่องนี้เป็นเรื่องที่กระตุ้นให้เห็นว่าประวัติศาสตร์มีหลายมุมมองที่ต้องรับฟัง ไม่ใช่ไปหาข้อยุติเพื่อบอกว่ามันเป็นจริงหรือไม่เป็นจริง นี่เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดสติปัญญาขึ้นมา คำว่า Individual history เกิดขึ้นจากตรงนี้ คือการใช้สติปัญญา

สำหรับผม เรื่อง What is history? ของคาร์ผมคิดว่าหมายถึง “อดีต” แต่เป็นอดีตที่ไม่หยุดนิ่ง ประวัติศาสตร์เป็นเรื่องของอดีตที่มีการเปลี่ยนแปลง เป็นเรื่องของมนุษยชาติ มนุษย์เป็นสัตว์สังคมที่มีศักยภาพในการเรียนรู้ มนุษย์สังเกตว่ามีความเชื่อมต่อระหว่างอดีต ปัจจุบันและอนาคต การเปลี่ยนแปลงจากอดีต ปัจจุบันและอนาคตคือเรื่องของประวัติศาสตร์ ถามว่าทำไมจึงอยากรู้ประวัติศาสตร์ ก็เพราะเพื่อให้รู้ที่มาที่ไปในการเปลี่ยนแปลง และคาดคะเนว่าอะไรจะเกิดขึ้นในอนาคตด้วย

ข้อที่สอง เรื่อง “ความจริง” อันนี้สำคัญ ดีใจที่พูดถึง ความจริงคืออะไร ความจริงที่เรามองเห็นที่แล้วๆ มาคือเรื่องจริงในอดีต แต่สิ่งที่คาร์เสนอว่ามันไม่ใช่ ถามว่าความจริงของใคร

ความจริงของคุณหรือของผม คาร์ซีให้เห็นว่า เรื่องราวประวัติศาสตร์ที่เขียนขึ้นนั้นเรียกว่า “historiography” คือประวัติศาสตร์นิพนธ์ งานวิทยานิพนธ์ของท่านหลายๆ คนก็เป็น ประวัติศาสตร์นิพนธ์ ถามว่าคุณเอาความจริง ทั้งหมดมานำเสนอหมดหรือเปล่า ไม่มีใครจะ จำลองอดีตได้อย่างลึกซึ้งหรอก คุณได้แต่บางส่วนเท่านั้น และนอกจากจะได้บางส่วนแล้วคุณ ก็มีการตีความ ซึ่งการตีความของคุณเป็นจริง หรือเปล่า เมืองไทยเป็นเมืองที่ไม่เข้าใจประวัติ- ศาสตร์มาตลอด เพราะเราเชื่อตามประวัติ- ศาสตร์นิพนธ์ไม่ว่าจะเป็นในรูปของพงศาวดาร หรืออะไรต่างๆ ที่นักประวัติศาสตร์เขียนขึ้น เชื่อ และท่องจำกันมาโดยไม่มีการตั้งคำถาม เพราะ คิดว่าเป็นข้อยุติ ซึ่งมีโอกาสทำให้ถูกมอมเมาได้ ประวัติศาสตร์แบบนั้นเป็นเครื่องมือของรัฐ ไม่ได้ ทำให้เกิดคนสติปัญญาดี ทำให้เราโง่ขึ้นเมื่อ เปรียบเทียบกับชาติอื่น เพราะฉะนั้นการเรียน ประวัติศาสตร์ต้องตั้งคำถามและไม่หาข้อยุติ ที่ หาไม่ได้เพราะประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นเป็นองค์ รวมขนาดใหญ่ของด้านต่างๆ ซึ่งวิธีที่คนเข้าไป จับมันแค่กระผีกมือเดียวเท่านั้น

ยกตัวอย่างในเมืองไทย พูดถึงศิลปการ ที่ผมมีประสบการณ์มา อดีตประวัติศาสตร์ไทย ส่วนใหญ่ก่อนสุโขทัยที่ไม่มีจารึกนั้นเขียนโดย นักประวัติศาสตร์ศิลป์ทั้งนั้น ศิลปะรูปแบบนี้ แล้วกำหนดนั้นนี้ เรื่องเขาพระวิหารคือตัวอย่าง หนึ่งที่บ้าประวัติศาสตร์แบบนั้น ถึงได้มีเรื่อง ขึ้นมา แล้วประวัติศาสตร์ศิลป์แบบนี้ใครเขียน ฝรั่งเศสเขียนให้ไข่มุข ก็เชื่อตามนั้น ถึงความ จริงที่ว่า โอ! เมืองไทยครั้งหนึ่งเคยถูกปกครอง โดยขอม เราอพยพขึ้นมาแล้วตั้งตัวที่สุโขทัย นั้นแหละที่เค้าเขียน เราก็กเรียนมาตั้งแต่ประถมหนึ่ง ถึงมหาวิทยาลัย เดียวนี้ยังแก้กันไม่ตกเลย

ตัวอย่างที่ 2 คือประวัติศาสตร์เชื้อ ชาตินิยม คนไทยมาจากเขาอัลไตเรื่อยกันมาเลย มาตั้งสุโขทัยราชธานี นี่เป็นประวัติศาสตร์ที่เชื่อ

กันมาตั้งแต่ครั้งหลวงวิจิตร เล่นละครกันสืบ เรื่อยมา คนไทยเชื่อประวัติศาสตร์เหล่านี้ ซึ่งทั่ว โลกเค้าไม่เอาแล้ว ประเทศเพื่อนบ้านเค้าก็ไม่ เอาแล้ว แต่เค้าจะเอาเฉพาะประโยชน์จากเรา นี่คือตัวอย่าง

ประวัติศาสตร์ไทยก่อนสุโขทัยนั้น นักประวัติศาสตร์ศิลป์เป็นผู้สร้าง โดยนำรูปแบบ ทางศิลปะมาเป็นตัวกำหนด ว่าศิลปะแบบนี้ เกิดขึ้นตรงนี้แล้วไปลิงค์กับอำนาจทางการเมือง เห็นชัดว่าก่อนหน้าสุโขทัยจะเกิดขึ้น มีขอม ปกครองอยู่ก่อน มีอำนาจรวมศูนย์อยู่ที่เมือง พระนคร ไม่มีใคร question เดียวนี้ก็ยังยอมรับ อยู่ ทำไมคนไม่ถามอย่างอื่นบ้าง เหมือนกับ สถาปัตยกรรมเหมือนกัน คุณมองอย่างนี้ รูป แบบอย่างนี้ แล้วก็มาเน้นการสร้างให้มันมีความ สวยงาม

กลับมาถึงเรื่องความจริงคืออะไร? ความจริงในความเป็นมนุษย์ ความจริงในเชิง สังคมศาสตร์ ไม่ใช่ความจริงที่ absolute ถ้า เป็นวิทยาศาสตร์เป็นความจริงที่ absolute น้ำมันแยกออกมาเป็น H₂O ทำไมแยกออกมาได้ ผมไม่ใช่นักวิทยาศาสตร์ แต่ผมคิดว่ามันเป็น absolute ขณะที่ความจริงทางสังคมศาสตร์เป็น เรื่องของมนุษย์ ไม่ absolute แต่ต้องสร้าง ความจริงขึ้นมาอธิบาย เพราะฉะนั้นความจริง ทางสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวกับมนุษย์เป็นความจริง ที่ relative ไม่ absolute ไม่ขาวดำ ในแง่ของ นักมานุษยวิทยาเขาบอกว่าความจริงเป็นสิ่งที่ relative ไม่ขาวดำ อาจจะเป็นเทาขาว เทาเข้ม เทาดำอะไรมากกว่า สิ่งที่นักประวัติศาสตร์เขียน ขึ้นก็คือความจริงที่นักประวัติศาสตร์เขียนขึ้นไข่มุข ถ้าเราไปเชื่อ ไม่ตั้งคำถาม มันก็มีปัญหา ขัด กับสิ่งที่เราเจอจริงๆ เพราะฉะนั้นในแง่ของผม ในแง่ของทางมานุษยวิทยาต้องมองว่าเป็นความ จริงของใคร ความจริงของ “คนเขียน” หรือ ความจริงของ “คนอ่าน” ความจริงของ “คน นอก” หรือ “คนใน”

พูดถึงการที่คุณออกไปชุมชนต่างๆ คุณเขียนประวัติศาสตร์ชุมชนขึ้นมา สิ่งที่คุณเขียนขึ้นมา เรื่องราวชุมชนอะไรต่างๆ เหล่านี้รวมทั้งสถาปัตยกรรมเป็นความจริงของคุณใช่ไหม คุณเก็บข้อมูลคุณมาตีความใช่ไหม แล้วคุณก็ไปถามว่าข้างในเค้าคิดอย่างไร ความจริงของเขาหรือของเรา อันนี้มันถึงปะทะกันขึ้นมา ฉะนั้นเวลาเราศึกษาเรื่องเกี่ยวกับมนุษย์ มนุษย์เป็นกลุ่มเรา กลุ่มเราโดยพื้นฐาน ความจริงของกลุ่มเราและกลุ่มเขาต่างกัน แล้วเวลาที่ปะทะกันอย่างเช่นพัฒนาประเทศนั้น top down หมดเลย เวลาสถาปนิกจะไปออกผังเมืองทำอะไรก็ความจริงของคุณ แล้วคุณไปถามอันนี้ใช่หรือเปล่า นี่คือปัญหาครับ แล้วก็ผูกขาดว่านี่คือความจริงของเรา ไปออกแบบไปทำโน่นทำนี่ขึ้นมา แล้วถามว่าคนที่เค้าต้องอยู่อาศัยในพื้นที่นั้นเค้าคิดอย่างไร แต่ส่วนมากเค้าจะไม่คิด เพราะเค้ากลัวหลัง เค้าไม่เข้าใจ เค้าอยู่กันไปอย่างนั้นเอง นี่คือปัญหาที่เกิดขึ้น คิดว่าระบบของเราต้องถูกต้อง เพราะฉะนั้นในแง่ของผม ผมว่าเวลาเราจะมองความจริงเราต้องยอมรับว่าความจริงของเราหรือความจริงของเขา

ความเป็นมนุษย์นั้นมีความจริงอีกอย่างหนึ่ง คือความจริงที่เกิดจากการสมมุติ ชื่อเสียง ชื่อเรา ตั้งแต่เกิดพ่อแม่เรา โลกทัศน์เราเป็นสิ่งที่สมมุติทั้งนั้น อย่างตำนานเรื่องราวในท้องถิ่นในภาษาอังกฤษเรียก myth คนในท้องถิ่นเชื่อว่าจริง แต่เรามองว่าเป็นประวัติศาสตร์เขียนขึ้นมา นี่คือปัญหาแล้ว บางทีเราก็ก๊วไปเล่นงานเขา ยกตัวอย่างเช่น มีครั้งหนึ่งที่เป็นความขัดแย้งที่ลพบุรี เขาสมอคอนมีตำนานเรื่องพระร่วงหรือฤๅษีว่าเป็นสถานที่ที่พระยามังรายมาศึกษา และมีหลักฐานทางโบราณคดีเป็นทวารวดีลพบุรีอะไรอยู่ตรงนั้น แต่คนในเขาสมอคอนเขาไม่รู้เรื่องด้วย เค้ารับรู้แต่เรื่องของรามเกียรติ์ว่าเขาสมอคอนเป็นเขาที่ลิงค์กับเขาสรรพยาในนิทานรามเกียรติ์ ว่าหนุมานเอาเขาสรรพยาจะ

ไปช่วยพระรามในศึกพรหมมาศแล้วผ่านเขาสมอคอน ทำให้เกิด place name นี้ขึ้นมา และเขาไม่ได้คำนึงถึงโบราณสถาน เค้าสร้างหนุมานเทินตัวเขาขึ้นมาบนยอดเขา กรมศิลปากรไปว่าหาว่าผิด แต่เขาเชื่อว่าจริง เพราะฉะนั้นเวลาเขาสร้างอะไรก็จะไป relate กับสิ่งเหล่านั้น แต่เรานำความจริงทางวิชาการเข้าไปใส่ ความจริงของคุณเขายอมรับไม่ได้จึงเกิดปัญหาขึ้นมา ถามว่าสิ่งนี้เป็นความจริงไหม ก็จริงสิเพราะว่าความจริงไม่ absolute ขึ้นอยู่กับว่าเป็นความจริงของใคร เพราะฉะนั้นหน้าที่ของเรา เราต้องรู้ความจริงของเราและความจริงของเขาว่าจะ match กันได้อย่างไร ให้มีการยอมรับกันมากกว่า งานทางมานุษยวิทยาที่เราไปทำนั้นถึงได้มีกติกา ต้องรู้ความจริงของเราหรือสิ่งที่เราคิดว่าดีไว้ก่อน แต่อย่าเอาเป็นตัวตั้ง เราต้องเข้าไปข้างในท้องถิ่นหรือชุมชน ไปรับรู้ว่าเขาคิดอย่างไร เขามีโมเดลอะไรของเขา ภาษามานุษยวิทยาเรียก homemade model คือสิ่งที่เขามองเป็นโมเดลของเขา ทำความเข้าใจสิ่งนั้นแล้วถึงปรับให้ balance กัน การที่คุณออกแบบอะไรบางอย่างเปลี่ยนตั้งแต่ landscape เลยใช้ใหม่ เปลี่ยนทั้งสถานที่ คุณเป็นคนให้มีการเปลี่ยนใช้ใหม่ แต่เปลี่ยนด้วยความจริงใหม่ รับฟังหรือเปล่า นี่คือปัญหาที่เกิดขึ้น เพราะฉะนั้นในจรรยาบรรณของนักมานุษยวิทยาต้องเข้าไปศึกษาหาความจริงจากข้างในหรือคนใน แล้วอย่าเอาความเห็นของคนนอกเข้ามา judgment ว่าถูกหรือผิด ฟังเขา แต่มันยากนะครับ สมัยผมเวลาทำ field work ครูบาอาจารย์อบรมว่าอย่ามีตัวตน ต้องสลายตัวตนก่อน เพราะเมื่อเรามีตัวตนเราก็จะมองคนเหล่านั้นว่าเลอะเทอะ มีอคติ ถ้าหากไปเห็นใจเขามากก็มีอคติอีกเหมือนกัน เพราะฉะนั้นอย่ามีตัวตน ไปรับฟังทั้งสองอย่างแล้วก็มาจัดการ ไม่มีความจริงอะไรที่เห็นเป็น absolute หรือก ถ้าเข้าใจได้ก็จะทำให้มีการจัดการได้

ที่แล้วมาเมืองไทยเรียนประวัติศาสตร์ตามสาขาวิชาต่างๆ ก็เอาความจริงตามสาขาวิชาต่างๆ ไปตัดสินเขา ก็มีปัญหามา ยกตัวอย่างเช่น ขอภัยนะครับ เกาะรัตนโกสินทร์ นักประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมพูดถึงระบบสัญลักษณ์มากมายเหลือเกิน แล้วถามว่าชาวบ้านเขาคิดอย่างนั้นหรือ ความจริงทางสังคมคืออะไร คนกรุงเทพฯ อยู่ในเกาะรัตนโกสินทร์หรือไม่ แยกกันอยู่ตามแม่น้ำลำคลองตั้งเยอะแยะ เห็นไหมครับ เพราะฉะนั้นเวลาคุณกำหนดเกาะรัตนโกสินทร์เป็นพื้นที่ที่คุณสร้างขึ้นมาจากสถาปัตยกรรม แต่พื้นที่วัฒนธรรมที่คนเขาอยู่จริงๆ คืออะไร ไม่ได้อยู่ที่กรอบเกาะรัตนโกสินทร์นี้ แต่กระจายมี network หมด เพราะฉะนั้นเวลานี้ถึงเกิดสิ่งที่เราพูดถึงพื้นที่วัฒนธรรมขึ้นมา บางคนว่าพื้นที่เป็น social space มันมีพัฒนาการมาทีหลังอีก ฉะนั้นถามว่าในพื้นที่นั้นใครอยู่เค้าทำอะไร เค้าคิดอะไร เค้ามองสภาพสิ่งแวดล้อมยังไง แล้วเราเข้าไปเปลี่ยน ไปเปลี่ยนอย่างไร นั่นคือเรื่องที่สำคัญ

เวลาคุณพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวแล้วไปกำหนดสถานที่ต้องระวังให้ดีเพราะคุณได้กำหนดสถานที่ใหม่ขึ้นมา ยกตัวอย่างที่เป็น a case in point คือผจญผมนอ่าน **หน้าจั่ว** เรื่องรัฐสภา มีนักวิชาการมากที่เอาความรู้ด้านต่างๆ reconstruct ขึ้นมา ในระบบสัญลักษณ์ เรื่องพระสุเมรุแล้วสวยงามมาก แต่ถามว่าคนที่อยู่เห็นด้วยหรือไม่ มีนักการเมืองบอกว่าไม่ชอบ เหมือนเมรุเผาศพ เคยได้ยินใช่ไหม นี่คือปัญหา ความจริงของฝ่ายจัดการกับความจริงของคนท้องถิ่นมัน match กันได้ไหม

กรณีของศิลปากร อาจารย์ชูลุดทำเรื่องโลกุตรที่ศูนย์สิริกิติ์ แล้วอาจารย์อังคาร react ก่อนนี้ผมยังสอนอยู่ อาจารย์อังคารผ่านหน้าวังท่าพระ ท่านอังคารบอก “นี่อาจารย์หยุดๆ หน่อย” แล้วก็ไปนำภาพของพระพุทธรูปราชมาแบกับพื้นดินแล้วถามว่ายอดพระเมรุของพระ

พุทธรูปราชนี่คือโลกุตระ ท่านอังคารก็ไม่เห็นด้วยกับอาจารย์ชูลุดใช่ไหม ท่านอังคารมีเหตุผลเพราะสิ่งที่เป็นโลกุตระนั้นไม่ควรอยู่กับสิ่งที่เป็นสาธารณ ศูนย์สิริกิติ์เป็นเรื่องของสาธารณ เรื่องของมนุษย์ ยอดพระเมรุอันนั้นเป็นเรื่องของการหลุดพ้น เป็นเรื่องของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ไม่ใช่สาธารณ อันนี้ต้องระวัง ไม่เช่นนั้นจะเกิดการคัดค้านได้ พอไปพูดไปวิจารณ์ ก็บอกว่า โอ้ย! นี่เป็นการตีไขนใหม่ เป็นความก้าวหน้าของสถาปัตยกรรมอย่างนี้ หรือศิลปะอย่างนี้ คุณก็ว่าไปสิ แต่ถ้าเราไม่รับฟังก็จะมีปัญหา เพราะฉะนั้นเวลาจะเข้าถึงความจริงท่านต้องดูว่าความจริงของใคร ความจริงของเราอย่างไร แล้วเราจะทำให้เกิดสมดุลได้อย่างไร ประวัติศาสตร์คือการเปลี่ยนแปลง ไม่หยุดนิ่ง เวลาเราจะตีไขนอะไรขึ้นมาเราต้องรู้ความรู้สึกนึกคิดของเขาเป็นอย่างไร เพราะสิ่งที่ออกมาจะสะท้อนให้เห็นสิ่งที่เค้ามักในอดีต อย่าเอาสิ่งที่แปลกปลอมเข้ามาจะมีปัญหา ที่สำคัญที่สุดอีกอันหนึ่งคือโรงแรมหนึ่งที่เชียงใหม่ ไปเอารูปแบบของวัดโหล่หินไปทำโรงแรม ตอนนั้นผมค้าน แต่ผู้อำนวยการเค้าบอกมันเป็นการพัฒนา แสดงให้เห็นว่ามีการพัฒนา แต่คนภาคเหนือเค้าบอกว่านี่มันขีต คนอีสานเรียกขะลัม คือข้อห้ามเอาสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์ไปทำสาธารณเข้ามานับมงคล คนภาคเหนือเขาว่าเขาไม่เจ็บป่วยก็ดีแล้ว ผจญคนภาคเหนือไม่ค่อยมี มีแต่คนกรุงเทพฯ ไปอยู่เต็มก็เลยไม่ว่า แต่ถ้าเป็นโบราณเขาไล่ออกไปเลย เผาเลย เข้าใจไหมครับ นี่คือเรื่องที่เกี่ยวข้องเพราะเราคิดว่าของเรามีรายได้ดี มีความก้าวหน้าในบ้านเมือง แต่หารู้ไม่ว่าผดกและเทศะ นี่คือเรื่องที่ผมเห็นว่าเป็นเรื่องที่ไม่เข้าทำ

รวมถึงเรื่องของรัฐสภา ไม่เข้าใจเมรุมาศ เมรุมาศที่เรานำมาใช้กัน concept สถาปัตยกรรมเป็นเมรุมาศของอินเดียทั้งสิ้น ไม่ใช่เมรุมาศในแง่ของไตรภูมิซึ่งเป็นทางพุทธ คุณรู้ไหมว่าอินเดียเขาถือว่าเขาไกรลาสคือเขาพระสุเมรุ ยอดเขาพระสุเมรุคือพระศิวะ แต่ของเราไม่ใช่

พระสุเมรุคือภูมิต่างๆ ภูมิที่เป็นรอยต่อของกาม ภูมิจะสิ้นสุดที่ดาวดึงส์ที่มีพระอินทร์อยู่ ที่เห็น เป็นผู้หญิงและผู้ชายอยู่ เทวดากับนางฟ้าอยู่ แต่ เหนือขึ้นไปไม่ใช่ ขึ้นไปอุปภูมิแล้ว คนละเรื่องกัน แล้วเค้าเชื่อมต่อพระสุเมรุด้วยการสร้างพระ เจดีย์จุฬามณี เพราะฉะนั้นไปดูตามวัดต่างๆ concept พระเมรุมาศของทางพุทธมันไม่ใช่ แบบนั้น แต่มันอยู่ใน literature เท่านั้นเอง ผม ไปดอยเวาที่เชียงราย เค้าทำเป็นรูปพระสุเมรุ แล้วมีพระเจดีย์จุฬามณีอยู่ พระมหากษัตริย์ลาว เจ้ามณีวงศ์เมื่อจะสวรรคตนั้นเขามีกาพพระจุฬามณีอยู่ข้างหน้า เพื่อให้มองว่าวิญญาณจะไปอยู่ที่ นั้น นั่นคือแนวคิดทางด้านไตรภูมิ เรามาใช้มิติที่ นำพระสุเมรุของเขามาใช้ ที่จริงทำให้เกิดพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพด้วย เข้าใจว่า มาสมัยพระเจ้าปราสาททอง พระเจ้าปราสาททองนำวัฒนธรรมเขามาใช้ โดยเฉพาะมาจาก นครวัด เป็นพระสุเมรุที่กษัตริย์เมื่อตายไปแล้ว จะไป recolonise ที่นั่น จึงเกิดตรงนั้นขึ้นมา แล้วเราก็ก็นำมาเป็นถวายพระเพลิง ตั้งเมรุขึ้น ตอนนั้นอยู่ในชนชั้น พอตอนหลังสมัยปัจจุบัน หลังจากประชาธิปไตยแล้วเมรุมาศเยอะมาก ความเคยชินของนักการเมืองก็เห็นเหมือนเมรุ เผาศพ ฉะนั้นเวลาทำอะไรเราต้องคำนึงถึงสิ่ง เหล่านี้

บางที่บางชุมชนเค้ามีประเพณีก็มี ปัญหาสิ่งที่สร้างขึ้นใหม่ๆ กลายเป็นสิ่งที่ขัดแย้ง กับเขา ยกตัวอย่างเช่นผมไปที่มหาวิทยาลัย อุบลราชธานี มีหอประชุมของราชภัฏ อุบลราชธานีสร้างอย่างกับปราสาทหิน ซึ่งเป็นศาสนสถาน คุณเป็นฆราวาส ที่แย่ที่สุดคือคุณทำฐาน สถาปัตยกรรมเป็นบัวคว่ำบัวหงาย โบราณเขายัง ไม่ทำเลย แม้กระทั่งพระสงฆ์เขายังไม่ทำ อันนี้ ต้องระวัง แล้วบางที่ไปออกแบบให้พระสงฆ์ พระสงฆ์บางองค์ฐานันดรศักดิ์ยังไม่ถึงไปใส่ข้อ ฟ้าใบระกาเข้าไป นี่หมายความว่าเวลาศึกษา เหล่านี้ในเชิงประวัติศาสตร์ การใช้สัญลักษณ์

ต้องระวังให้มาก ต้องให้เข้าใจ อย่าไปถามคนนั้น คนนี้แล้วมาตีความ จะมีปัญหาขึ้นมา

ฉะนั้นในแง่คิดของผมในฐานะที่ผมเป็น นักมานุษยวิทยา ผมจำเป็นต้องเข้าไปถึงความ จริงข้างในก่อน ซึ่งความจริงเหล่านี้ทั้งเราและ เขามันก็สมมุติทั้งนั้น บางที่เราไปเรียกความจริง ของเค้าว่าเป็นมายาคติ งานของคาร์ทำให้เราได้ ตั้งคำถามหลายอย่าง และสามารถเอาไปใช้ในการ ปรับให้เข้าใจ เพราะว่าท่านต้องทำงาน ปะทะกันระหว่างคนกลุ่มในกับคนกลุ่มนอก เรา เป็นคนกลุ่มนอกใช่ไหม เราออกแบบให้เค้า ไป ทำให้เค้า ตัวอย่างเมื่อผมไปต่างประเทศ ครั้ง หนึ่งไปประชุมที่ซีแอตเติล ผมไปส่ง mail ที่ ไปรษณีย์แห่งหนึ่ง แต่ผมไม่มีรถ มีผู้หญิงแก่ๆ คนหนึ่งพาผมกลับไปส่งที่มหาวิทยาลัย ก่อนไป เขาพาผมไปดูชุมชนของเค้า ไปดูท้องถิ่น มันเป็น urban area สำหรับคนที่เป้นระดับ well-to-do เขาภูมิใจมาก บ้านช่องเป็นระเบียบ อาจจะ เล็กใหญ่ต่างกันความหรูหราต่างกัน แต่มีรูปแบบ ที่กลมกลืนกันไป ถามว่าเมืองไทยเป็นอย่างนั้น ไหม ไม่หรอกครับ ถามว่าเพราะอะไร เพราะว่า เป็นความคิดของคนข้างนอก เอาทรงนั้นทรงนี้ เข้าไปใส่ให้ ถามว่าเป็นยังไง ก็ดูหือหาวดี แต่มี ความไม่เป็นระเบียบเกิดขึ้น ทั้งราคาแพงทั้ง อะไรต่างๆ มากมาย บางแห่งเค้าใช้วัสดุพื้นเมือง ในจีนแถวต้าลี่เค้าใช้หินทั้งนั้น บางแห่งใช้ดิน บางแห่งใช้อิฐ สังคมไทยข้างนอกใช้ไม้ไผ่ทั้งนั้น แต่เราไปเพิ่มวัสดุอะไรต่างๆ หรูหราก็มีปัญหา ขึ้นมา อันนี้ผมไม่รู้ละ มันเป็นเรื่องของท่าน แต่ ผมพูดว่า เพราะเราเข้าใจไม่ถึงความจริงของ ท้องถิ่นตรงนั้น ฉะนั้นพูดถึงประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรมท่านจะเอาแบบไหน ใน **หน้าจั่ว** นี้มีหมด ประวัติศาสตร์แบบรูปแบบว่าศิลปะ แบบนี้เป็นยุคไหนๆ ก็เป็นประวัติศาสตร์อย่าง หนึ่ง แต่ว่ามีประวัติศาสตร์ที่มีคนในใหม่ ซึ่ง ประวัติศาสตร์จากคนในนั้นผมเรียกประวัติ- ศาสตร์สังคม ประวัติศาสตร์ที่คนที่อยู่ในชุมชน

นั่นเขายอมรับและเขารับรู้ เพราะฉะนั้นเวลาเราทำงานเราต้องเข้าไปถึงตรงนี้ สิ่งที่เขาเรียกว่าอดีตของเขาคืออะไร ตัวประวัติศาสตร์เขาคืออะไร เขาสร้างขึ้นมาจากอะไร

ส่วนใหญ่ผมเห็นเรื่องตำนานที่บอกมา ตำนานมีส่วนสัมพันธ์ในการออกแบบเหมือนกัน จะมีสัญลักษณ์ด้านใดด้านหนึ่งที่เขาเลือกออกมา แต่ว่าเวลาเราไปดูรามักจะไม่เข้าใจสิ่งเหล่านี้ ตัวอย่างเช่นผมไปที่อินโดนีเซีย ที่ยอร์กจากาตา ผมเห็นศิลปะ 2 แบบที่ไม่เหมือนกัน แบบหนึ่งคือแบบคลาสสิกอย่างบุโรพุทโธ หรือพรัมบานัน อ่างหินดูอ่างพุทธตามตำรับเลย แต่คุณไปแถวพวกสุราการ์ตาอะไรต่างๆ จะเป็นพื้นเมือง เห็นภาพคนละเรื่อง ถามว่าอันนั้นคืออะไร คำใช้ตำนานอันเดียวกัน เรื่องมหาภารตะหรือเรื่องรามเกียรติ์ แต่ว่าแสดงออกคนละเรื่อง นั่นเป็นเรื่องของพื้นเมือง นั่นหมายความว่าสิ่งที่เค้าสร้างขึ้นเขาส่งจากความต้องการของคนใน แต่พรัมบานันหรือบุโรพุทโธสร้างจากอำนาจกษัตริย์ อำนาจผู้ยิ่งใหญ่ ดังนั้นต้องแยกให้ดี แล้วก็นำประหลาดเวลาเราไปศึกษาเรื่องศิลปะ อย่างพระพุทธรูปทวารวดีนั้นมักจะมองแบบอินเดียหรือลังกาเรื่อย ถามว่ามันไม่มี variation ของท้องถิ่นหรือ ดังนั้นนักวิชาการจะไม่ยอมรับ หาวาใช้ไม่ได้ คุณศึกษาก็คลสิกไปตลอด แต่ตัวท้องถิ่นมันบอกคน แล้วท้องถิ่นมันจะเห็นอัตลักษณ์ อย่างเช่นสุโขทัยผมเห็นอัตลักษณ์ 2 อย่างในแง่ของผมที่เป็นศาสนสถาน อันหนึ่งคือเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ เราไม่พบที่อื่น ถามว่ามันเกิดมาจากอะไร มันเป็น innovation ใช้หรือเปล่า แล้วถ้าสร้างขึ้นจากคนในมันเป็น innovation ถ้าออกแบบมาเป็น culture contact เป็นเรื่องของารรับแบบเข้ามา ประยุกต์ขึ้นมา เพราะฉะนั้นเวลาเรามองสิ่งใหม่ ขึ้นมามันมาจาก 2 อย่าง อย่างหนึ่งคือเป็น culture contact คือรับจากที่อื่นมาประยุกต์ขึ้น อีกอย่างหนึ่งเกิดขึ้นจากพลัภายในจะเห็นพลัง

อันนั้น อีกตัวอย่างหนึ่งที่ผมเห็นคือวิหารพระสี่อิริยาบถ ไม่พบที่อื่น อย่างนี้ผมจะเรียกว่า innovation ถามว่าเกิดขึ้นได้อย่างไร ต้องเกิดขึ้นจากความรู้สึกนึกคิดของคนในท้องถิ่น แต่ไม่ได้ครอบมาจากข้างนอก แม้ในสมัยทวารวดีเหมือนกัน สิ่งที่เป็นอัตลักษณ์ที่สำคัญที่สุด คือเรื่องของพระพนัสบดี เป็นพระพุทธรูปเจ้าเสด็จลงจากดาวดึงส์ปางวิตรกรยืนอยู่บนสัตว์ที่เป็นส่วนผสมสัตว์เนรมิต แล้วขนาบข้างด้วยพระอินทร์พระพรหม เราไม่พบที่อื่น มีการตีความสัญลักษณ์นั้น อาจารย์พิริยะบอกว่าเป็นเรื่องของมหายานที่พูดถึงพระอมิตาภะที่เสด็จลงมา รับวิญญานคนตาย แต่สิ่งที่เขาคำนเป็นปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ ตัวนกเป็นตัวเชื่อมระหว่างสวรรค์กับโลก พอตายหลังสุโขทัยเป็นบันไดพาดมาจากข้างบน แล้วคตินี้มีความหมายอย่างไร เพราะเป็นประเพณีที่สืบเนื่องมาจนกระทั่งถึงปัจจุบันนี้ คือประเพณีตักบาตรเทโว เวลาเรามองความคิดจะเห็นว่ามีการสืบเนื่องเรื่อยมา แต่รูปแบบเปลี่ยน อย่างสุโขทัยปางเสด็จลงจากดาวดึงส์กลายเป็นบันไดทอดลงมา เช่นที่วัดตระพังทองหลางเป็นต้นนี้ คือตัวอย่างว่าเวลาเรามองต้องมองลงไปข้างในแล้วพยายามหาสาเหตุ อย่างน้อยอัตลักษณ์สิ่งก่อสร้างในท้องถิ่นนั้นจะออกมา เวลาเราใส่ของใหม่เข้าไป ไปตีความใหม่ๆ เค้าจะรับหรือไม่รับต้องวัดด้วยการว่าเขาตอบสนองอย่างไร

อีกกรณีหนึ่งคือวัดอรุณ ถามว่าวัดอรุณทำไมถึงมีมิ่งกุฎครอบอยู่ เป็นการเมืองนะ ผมเรียนประวัติศาสตร์จากจุฬา อาจารย์สอนว่าเป็นการแสดงความเป็น an aspirant to the throne ของรัชกาลที่ 4 เพราะว่าพระนั่งเกล้าท่านไม่สวมมงกุฎ เดียวนี้ทำไมสวมมงกุฎ ท่านเอามงกุฎไปครอบ แสดงว่ารัชกาลที่ 4 เป็นรัชทายาทที่แท้จริง เป็นการอคติของนักประวัติศาสตร์ ตอนหลังไม่ใช่ พอมาศึกษาจริงๆ เพราะสมเด็จพระนั่งเกล้าท่านต้องการแสดงความเป็น

จักรพรรดิราชของท่าน และท่านมีปมด้อยที่ท่านมาจากพระมารดาที่ไม่ใช่เป็นเจ้าฟ้า เหมือนกับพระเจ้าปราสาททองเหมือนกัน จะมีการสร้างสิ่งเหล่านี้มาก โดยเฉพาะพระพุทธรูปทรงเครื่อง เพราะอะไร เขาเอาคติทางพระพุทธศาสนามาใช้ ในการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องนั้นคือเขาใช้เรื่องมหาชมพูบดีสูตร หมายถึงว่าเป็นจักรพรรดิ-ราชของโลกซึ่งทำลายพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึงเนรมิตร่างกายให้เป็นจักรพรรดิราชของโลก เพราะฉะนั้นพระมหาชมพูก็ยอมสงบ ยอมสงบคือถวายมงกุฎให้พระพุทธเจ้า แล้วก็สืบทอดมา พระพุทธเจ้าเองท่านสอนอย่าให้คนหลง ถ้าอยากให้เห็นตถาคตต้องเห็นด้วยธรรม ไม่ใช่เห็นจากรูปร่างที่เนรมิต จักรพรรดิราชก็แปลงเป็นได้ พญามารก็แปลงได้ ครั้งหนึ่งมีเรื่องพระพุทธรูปปางห้ามพระแก่นจันทน์ ทำไมถึงห้ามพระแก่นจันทน์ คนไม่รู้เรื่อง ก็เมื่อท่านเสด็จไปดาวดึงส์ คนนึกถึงพระพุทธเจ้าจึงสร้างพระแก่นจันทน์ขึ้นมาให้กราบไหว้ พระพุทธเจ้าเสด็จลงมาท่านก็ยกมือห้าม มีสัญลักษณ์ต่างๆ ดังนั้นเวลาเขาทำอะไรมันมีความหมาย ไม่ใช่คิดแต่รูปแบบแล้วใส่เข้าไป อย่างรัชกาลที่ 3 ท่านประกาศความยิ่งใหญ่ของท่าน สร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องหรือถวายมงกุฎให้แก่ยอดพระบรมธาตุที่วัดอรุณ วัดอรุณเริ่มสร้างสมัยรัชกาลที่ 2 แต่ท่านเปลี่ยนยอด นพศูลเป็นยอดมงกุฎ ถวายความเป็นจักรพรรดิให้แก่พระพุทธเจ้า ท่านก็คือพระจักรพรรดิ เป็นสัญลักษณ์ซึ่งลึกมาก แต่นักประวัติศาสตร์หลงทาง

ครั้งหนึ่งไปอยู่เชียงใหม่ เรื่องสร้างกุฏิองค์ คนเชียงใหม่เค้าว่ามันซิด เพราะสร้างกุฏิองค์เหนือพระธาตุดอยสุเทพ สถาปนิกที่ไหนไปออกแบบ พระบรมธาตุเป็นสิ่งที่สูงสุดแล้วเขาไม่กล้าพูด แต่เราชอบไปคุยกับชาวบ้าน เขาก็บอกว่า นี่คือนะตัวอย่าง เพราะฉะนั้นคุณเข้าถึงข้างในหรือเปล่า อันนี้เป็นตัวอย่างนะครับ ถ้าคุณจะเขียนประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมคุณก็เขียนไป

เกิด รูปแบบก็เขียนไปเกิด แต่ถ้าจะให้ดีคุณต้องเขียนประวัติศาสตร์ที่มีบริบทของสังคมจะได้เห็นคน เพราะสิ่งที่ท่านไปทำคนเขาเข้าใจหรือไม่ เขาเห็นด้วยหรือไม่ ที่ผมมาพูดวันนี้ผมเห็นแต่ประวัติศาสตร์รูปแบบ ดีความเอาสัญลักษณ์ไปใส่ บางทีก็ยังไม่ถนัดในเรื่องระบบจักรวาล ต้องลองให้ตีมันมีหลายอย่าง ถ้าเขียนประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมแล้วเอาบริบทของสังคมเข้าไปใส่ คุณจะเห็น บริบททางสังคมหมายถึงกลุ่มคนที่อยู่รวมกันเป็นชุมชน เพราะมนุษย์เป็นสัตว์สังคม ต้องอยู่รวมกันถึงจะมีชีวิตรอดได้ ชุมชนก็มีพื้นที่พื้นที่นั้นเป็นพื้นที่วัฒนธรรม ทุกสิ่งทุกอย่างที่สร้างขึ้นในพื้นที่นั้นก็คือวัฒนธรรมนั่นเอง ส่วนมากเราไปมองวัฒนธรรมแบบลอยๆ อย่างกระทรวงวัฒนธรรม ทำให้เกิดวัฒนธรรมแซ่แข็ง แล้วไปตามยูเนสโก intangible วัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ เป็นต้น วัฒนธรรมมีพลวัตของมัน แต่กลับมาเป็นรูปแบบแซ่แข็งเอาไว้ วัฒนธรรมแบบ meaning ประเพณีเหล่านี้เปลี่ยนไปตามยุคสมัย ไปแซ่แข็งได้อย่างไร เมืองไทยชอบตามฝรั่ง คิดอะไรเองไม่เป็น นี่คือนิยามมาก ไม่เข้าใจพลวัตของวัฒนธรรม วัฒนธรรมมีการเปลี่ยนแปลงเรื่อย แล้วที่เปลี่ยนแปลงมันเปลี่ยนในกลุ่มนั้น ในพื้นที่นั้น ในเวลานั้น เพราะฉะนั้นเวลาจะสร้างอะไรเราต้องคำนึงถึงบริบทของกลุ่มคนที่อยู่ในพื้นที่หนึ่งๆ ในช่วงเวลาหนึ่ง ว่าเขาคิดอะไร ทำอะไร บางทีเขาคิดสิ่งที่ เป็น innovation ขึ้นมาเพราะสื่อได้ ต้องพิจารณา

คำว่าชุมชนนี้สำคัญ แล้วใน space คนชุมชน มันเห็นความสัมพันธ์อยู่ 3 อย่างด้วยกัน คนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ โดยเฉพาะสิ่งเหนือธรรมชาตินั้น พูดถึงเรื่องระบบความเชื่อ ในหนังสือนี้พูดถึงบุคลาธิษฐาน ซึ่งคือความคิดของคนที่จะสร้างสัญลักษณ์ให้กับสิ่งที่เขาคิดว่ามีความหมายกับเขา ความดีความชั่วสร้างเป็นสัญลักษณ์ มนุษย์ในระบบความเชื่อนั้นผ่าน 2 ขั้นตอน ขั้นแรกคือ

animism คือเห็นภูเขาแม่น้ำมีวิญญาณ สิ่งใดที่เป็นเรื่องชั่วร้ายเขาก็ทำบุคลาธิษฐานขึ้นมา มนุษย์ในสมัยโบราณ สื่อด้วยเหตุผลไม่ได้ เรื่องนี้ผมมีประสบการณ์ ผมไปอเมริกาไปไม่กี่ปี ไปเป็นเพื่อนลูกสาวที่มหาวิทยาลัยนอร์ทเพนซิลเวเนีย แล้วผมก็ไปเดินรอบๆ campus มีอนุสาวรีย์อันหนึ่งเขาบอกว่า we wish for universal morality ผมก็ว่าฝรั่งคิดได้อย่างนี้ แต่คนไทยคิดไม่ได้หรอก ถ้าคิดก็คือ morality ต้องเป็นเทพแล้ว กราบไหว้กัน เพราะฉะนั้นถึงได้เกิดเทพเยอะ มารก็เยอะ เป็นเรื่องบุคลาธิษฐานนั่นเอง เขามองจากความสัมพันธ์กับสิ่งเหนือธรรมชาติแล้วทำให้เป็นบุคคลขึ้นมา เพราะฉะนั้นเวลาเราพูดถึงศาสนาใหญ่ๆ เป็น mono-God หรือไม่มี God นั่นจริงๆ แล้วข้างล่างมันมี poly-Gods ทั้งนั้น มันขึ้นเป็นระบบสัญลักษณ์ อย่างอินเดียมันพอไปเห็นหลากหลาย คนละเรื่องกันเลย มันผันแปรอยู่เรื่อย เพราะฉะนั้นเวลาเราจะศึกษาเราต้องลงไปถึงกลุ่มคนที่อยู่ในท้องถิ่นนั้นชุมชนนั้น ในเวลานั้นในช่วงนั้น ว่าเขาคิดอะไรเขาทำอะไร แม้กระทั่งเรื่องพื้นที่สาธารณะ บางอันมันเป็น common property ของเขา เราไม่เข้าใจ เราก็ยังสร้างสิ่งเหล่านั้นขึ้นมา ฉะนั้นถ้ามองแบบเก่าจะเห็นว่าความเป็นชุมชนนั้นเป็น ตัวที่เราต้องทำความเข้าใจ ส่วนใหญ่ขณะนี้เราไม่ได้ศึกษาว่าอะไรคือชุมชน ชุมชนคืออะไรก็ได้ที่มีพื้นที่ที่คนไปอยู่ แต่ไม่มีความสัมพันธ์ทางสังคม ถ้าคุณขยายเป็นพื้นที่อยู่อาศัย บ้านจัดสรรคือพื้นที่อยู่อาศัยทั้งสิ้น มันไม่เกิดจากคนที่เขาอยู่ ไม่ใช่เกิดจากภายใน พวกออกแบบ Land & House เป็นสิ่งที่อุปโลกว่าเป็นชุมชน คุณไปเอาพื้นที่มาสร้างบ้านจัดสรร แล้วถามว่ามีความสัมพันธ์หรือกลายเป็นว่าใครอยากจะอยู่ก็อยู่แบบปัจเจก ตายไปห้าวันเจ็ดวันยังไม่รู้ว่าตาย แต่ถ้าเป็นชุมชนตายวันเดียวเขารู้แล้ว ถ้าอยากไปดูชุมชนที่ยิ่งใหญ่ต้องไปดูที่ตรัง จังหวัดตรัง

เป็นชุมชนขนาดใหญ่ คนตายหนึ่งคนรู้เกือบทั้งจังหวัด เห็นความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน ส่วนคนกับธรรมชาตินั้นคุณก็จะจัดสรรสิ่งต่างๆ มัน share กัน ทำเป็นทำบนน้ำอะไรต่างๆ เค้มีการจัดการ เป็นพื้นที่อยู่อาศัยเป็นพื้นที่รวม แล้วก็มาสัมพันธ์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ เพราะสิ่งเหนือธรรมชาติมีอิทธิพลในเรื่องควบคุม เกิดอำนาจ sanction ขึ้นมาที่จัดการให้คนอยู่ร่วมกัน

ฉะนั้นทุกสิ่งทุกอย่างที่คนในพื้นที่นั้นคิดขึ้นมา ในทางมานุษยวิทยาถือว่าเป็นวัฒนธรรม วัฒนธรรมคือสิ่งที่มนุษย์สร้างในกลุ่มหนึ่งสังคมหนึ่ง คิดขึ้นมาเพื่อให้ชีวิตรุดร่วมกัน มันเป็นมิติที่กว้างขวาง เชื่อมโยงซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้นเวลาเราแต่ละสิ่งใดเราจะเห็นความหมายของมัน สิ่งที่เกิดขึ้นจากระบบความเชื่อ จะเห็นความสัมพันธ์ทางสังคม จะเห็นความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ มีกติกา มีรูปแบบกัน สืบทอดด้วยประเพณีต่างๆ นั่นคือสิ่งที่เราต้องเรียนรู้ เพราะฉะนั้นถ้าคุณเอาเรื่องของสังคมพื้นที่ทางสังคมวัฒนธรรมเข้าไปเกี่ยวข้องกับคุณ จะสร้างประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมได้อย่างมีชีวิตชีวา ไม่ใช่แบบข้างนอก ไปคิดรูปแบบเขามา

ที่พูดมานั้นคือประวัติศาสตร์ในเชิงของนักมานุษยวิทยาว่ามีมุมมองอย่างไร ท่านก็มีมุมมอง ฉะนั้นเรา share ประวัติศาสตร์ ประวัติศาสตร์เป็นเรื่องของอดีต การเปลี่ยนแปลงอดีตปัจจุบันและอนาคต นั่นเป็นเส้นทางประวัติศาสตร์ ประวัติศาสตร์ที่เขียนขึ้นคือประวัติศาสตร์นิพนธ์เป็นความจริงเฉพาะผู้เขียนขึ้น เรื่องประวัติศาสตร์อย่าไปหาข้อยุติ เพราะไม่มีใครจะจำลองอดีตทั้งหมดได้ อันตรายที่แล้วมาเรามองประวัติศาสตร์ที่หยุดนิ่งแล้วท่องจำแล้วหาข้อยุติ แต่เราในยุคใหม่ต้องมองแบบนั้น แล้วท่านจะเกิดความงอกงามในสติปัญญา.